

շատերին, հեռացրեց ապստամբներից, ապա Նզդանշիրին ապահովության խոստում տալով, հրավիրեց բանակցությունների: Թուրք և անգլիացի բանազնացները երդմնազանցությամբ բանտարկեցին Նզդանշիրին և ուղարկեցին Կ. Պոլիս: Առանց ղեկավարի մնալով, ապստամբներն աստիճանաբար ցրվեցին և այդ ձևով ճնշվեց ապստամբությունը¹⁶:

Այսպիսով, XIX դարի 50-ական թթ. դեռևս սրված էին մնում սուլթանական կառավարության և Արևմտյան Հայաստանի քրդական ցեղապետների հարաբերությունները: Բ. Դուռը երբեմն սիրաշահում էր, երբեմն խուսանալում ու օգտագործում նրանց ուժերը, սակայն հիմնականում գործադրում էր քրդերի թուրքացման ու նրանց վերնախավերին քրիստոնյա ազգերի դեմ ուղղվու քաղաքականությունը: Այլահավատ հայատականները, մասնավորապես հայերն ու սլավոնները, գիտակցելով դարերով ապաճանաչված իրավունքները, պայքարի էին դուրս գալիս իրենց արյան ու տանջանքների գնով ձեռք բերած թղթեղեն խոստումներն իրողություն դարձնելու համար:

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

XIX դարի երկրորդ քառորդից փոփոխության ենթարկվեց Թուրքիայի վարչաձևը: 1834 թ. նախկին փաշայությունները վերանվանվեցին վիլայեթներ, որոնք իրենց հերթին բաժանվեցին սանջակների ու կազանների: Կառավարիչներն այժմ ուղարկվում էին մայրաքաղաքից, որոնք օժտված էին վարչական իրավունքներով:

Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց էրզրումի (Կարին), Սվազի (Սեբաստիա), Դիարբեքիրի և նորաստեղծ Խարբեքի վիլայեթների, իսկ մի քանի գավառներ էլ միացվեցին Տրապիզոնին: Նախկինում Վանի փաշայության մեջ մտնող Մոկսը, Դերսիմը, Հեքյարին կցվեցին Դիարբեքիրին: Վերացվեցին Կարսի, Զըլզըրի, Բայազետի փաշայությունները: Քրդական իշխանությունների վերացումից հետո 1847—49 թթ. երկրի վարչամիավորների մեջ վերախմբավորում կատարվեց: Վանը, Զեզիրեն, Հեքյարին միացվեցին և դրվեցին մեկ կուսակալի իշխանության տակ: 1848 թ. հուլիսին Մաբաշի վիլայեթը միացվեց Ադանային և հանձնվեց այնտեղ նստող Օսման փաշայի իրավասությանը¹⁷:

1864—67 թթ. կայսրությունը վարչական նոր բաժանման ենթարկվեց: Այս անգամ խոշորացվեցին վարչամիավորները, «վերականգնվեցին» կայսրության կազմում մտնող այլազգի ժողովուրդների նախկինում ունեցած իշխանությունների սահմանները: 1864 թ. ստեղծվեց Դանուբի, իսկ 1866 թ. Բոսնիայի վիլայեթը: Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը 1865 թ. ընդգրկվեց էրզրումի վիլայեթի մեջ, նրան տալով էրմենիստան անուն:

1864—1866 թթ. վարչական ակտերը, սակայն, փորձնական նպատակ էին հետապնդում և սուլթանի կողմից վավերացված չէին: 1867 թ. միայն մշակվեց ու հրապարակվեց «Վիլայեթների վարչության մասին օրենքը»¹⁸:

16 Տե՛ս Ս. Մ. Աверьянов, նշվ. աշխ., էջ 154—157:

17 «Արշալույս Արարատյան», 1848, 9 հուլիսի, № 315:

18 ՌԱԲԱ, Փաղարիսի, գ. 9468, «Բացատրական գրություն», էջ 1—37:

էրզրումի վիլայեթի մեջ մտցվեցին Կարսը, Բայազետը և Էրզինջանը։ Սվազի վիլայեթին էր մնում Սեբաստիան, Ամասիան, Դիվրիկը, հարբերդի վիլայեթին՝ հարբերդը, Մալաթիան, Մադենը։ Շապին-Կարահիսարը և Գյումուշխանեն անջատվում էին հայկական նահանգներից և կցվում Տրապիզոնին։

Զգալի փոփոխության էր ենթարկվում Դիարբեքիի վիլայեթը։ Սրա մեջ էին մտցվում Դիարբեքիը, Մուշը, Վանը, Հեքյարին, Ջեզիրեն, Բիթլիսը։ Այժմ, երբ վերացվել էին հյուսիսայինները, դերբեքլուկները, օջաքլուկները, կառավարությունը միավորում էր սրանց և տալիս Քյուրդիստան անունը։ Եվ ահա այս անվան հրապարակումն էլ տեղիք տվեց հայերի զայրույթին և բողոքին, քանի որ Վանը, Մուշը, Բիթլիսը մտցված էին Քյուրդիստանի մեջ։ Բ. Դուռը նոր անախորժություններից խուսափելու համար Վանի և Մուշի նախկին տարածքը անջատեց Դիարբեքիից և միացրեց Էրզրումի վիլայեթին։

Վարազա լեռը Թոփրախ կալեի բարձունքից

Վարչական այս բաժանումը պատճառաբանվում էր ծախսերի կրճատումով։ Մյուս կողմից եվրոպական տերություններին, մասնավորապես Ռուսաստանին հավաստիացվում էր, թե վերականգնվում են քրիստոնյաների և ընդհանրապես հպատակ ալլազգիների երբեմնի պետական սահմանները, հետևաբար մեծ պետությունները կայսրության ներքին գործերին միջամտելու և հպատակներին զրգոելու հարկ չպիտի ունենան այլևս։

Արևմտյան Հայաստանի և ողջ կայսրության վարչական անդադար բաժանումները հիմնականում բխում էին ազգերի բեկորացման, քրիստոնյաների տարանջատման, ազգային շարժումների արհեստական արգելակման,

քրիստոնյաների ձուլման թուրքիայի վարած ավանդական քաղաքականությունից: Այդուհանդերձ թուրքիան «Թանդիմաթի» ժամանակ բացարձակ գերության չէր անցել, առերես սիրաշահում էր քրիստոնյաներին, իսկ գործնականում բողարկված ձևով իրականացնում իր պլանները:

1867-և 1870 թթ. օրենքներով փոխվեց վիլայեթների կառավարման, կառավարիչների նշանակման, ցածրաստիճան իշխանավորներ ընտրելու և հաստատելու ձևը: «Վիլայեթների վարչության մասին օրենքի»¹⁹ (1870) համաձայն, նահանգների նախկին փաշաները կոչվում էին վալի, որոնք նշանակվում էին Բ. Դուան և վավերացվում սուլթանի կողմից: Սահմանափակվում էին նահանգապետների երբեմնի իրավունքները, նրանք զրկվում էին զինվորական հրամանատարի պաշտոնից, բանակը և վարչա-կառավարչական ապարատը զատվում էին իրարից: Նույնիսկ սանջակների կառավարիչ մյուլթեսարիֆներին, կազաների փոխկառավարիչ կայմակամներին, վիճակների գլուխ կանգնած մյուդիրներին հաստատում էր ոչ թե վալին, այլ ներքին գործերի մինիստրը²⁰:

Ստեղծվում էին վիլայեթների վարչություններ, գավառական ժողովներ: Իրավաբանորեն և ձևականորեն վիլայեթի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը ընդհանուր ժողովն էր (մեջլիս ումումի), որի անդամ երեսփոխանները ընտրվում էին:

Ընդհանուր ժողովը գումարվում էր տարին մեկ անգամ՝ 40 օրվա նստաշրջանով: Այն քննում էր վիլայեթի հարկերի, ճանապարհաշինության, առևտրի և արդյունադրծության, հողագործության և անասնապահության, պետական ունեցվածքի պահպանման և այլ խնդիրներ: Բոլոր որոշումները, վալիի միջոցով, ներկայացվում էին Բ. Դուան: Այն կարող էր մերժել, իսկ հաստատվելու դեպքում վերադարձվում էր տեղական իշխանության գործադիր մարմիններին: Վարչական խորհուրդները գործում էին վալիի նախագահությամբ, կադիի, մյուֆտիի, ուլեմների մասնակցությամբ: Խորհրդի անդամների մի մասը քրիստոնյաներ էին՝ սանջակներից ընտրված:

Թուրքիայում այս վարչական օրգանները ձևական նշանակություն ունեին և երկրի սոցիալ-քաղաքական կյանքում էական դեր չէին խաղում: Համենայն դեպս, սրանք նոր երևույթ էին կայսրության կյանքում և փաշայական նախկին անարխիկ վարչակարգերի համեմատությամբ որոշ քայլ էին դեպի առաջ:

Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության, առավել ևս այլազգի հպատակների թվաքանակի մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: «Երկյուղը, կասկածամտությունը սպառնալի ուրվականների նման կարծես միշտ կանգնած են Նիզդի գլխին և շարունակ ստիպում են... ամենապարզ, ամենահասարակ փաստներն աղավաղել: Եվ հենց դրանից էլ առաջ են եկել այն հակասական թվերն ու տեղեկությունները, որ գոյություն ունեն թուրքահպատակ հայերի քանակի մասին»²¹:

Քիչ դեր չէին խաղում նաև այլադավան հպատակների նկատմամբ կի-

¹⁹ Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 39, թ. 2—3:

²⁰ ՌԱՔԱ, Քաղ-արխիվ, գործ 3468, թերթ 17:

²¹ «Նույս պատկերազարդ օրացույց հանդես 1905 թվականի», 1904, Թիֆլիս, էջ 198:

րառվող ծանր հարկային քաղաքականությունը, մասնավորապես քրիստոնյաներից գանձվող զինվորական հարկը, որի չափը որոշվում էր արու ազգաբնակչության քանակով, Ահա թե ինչու քրիստոնյաները նվազեցրած տեղեկություններ էին տալիս իրենց թվի մասին, որպեսզի կարողանային համեմատաբար թեթևացնել հարկային ծանր բեռը:

Արևմտահայության թվաքանակի մասին եղած թուրքական բոլոր տրվյալները հավաստի չեն եղել և նվազեցված են: Լրիվ տեղեկություններ չեն տալիս նաև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարները, քանի որ վիճակագիրները հնարավորություն չեն ունեցել թափանցել հայկական ու հայաբնակ բոլոր վայրերը, գրանցել մեռածներին ու նորածիններին: Այստեղ մասամբ օգնության են հասնում եվրոպական դիվանագետների հրապարակած թվերը և հայ պարբերական մամուլի հաղորդագրությունները:

Օտար հեղինակներից մեկը՝ Բրուսալին, Օսմանյան կայսրության մեջ XIX դարի 50—70-ական թթ. ապրող հայերի քանակը հաշվում էր 3.800.000²², ամերիկյան միսիոներ Յր. Դեվիս Գրինը՝ 2,5 միլիոն²³, էլիզե Ռեկլյուն՝ 2.520.000²⁴ մարդ: Լ. Կոնդանսոնը համադրելով նախորդների հրապարակած բազմաթիվ տվյալները, գտնում էր, որ ասիական թուրքիայում ապրում են 2.050.586, եվրոպական մասում՝ 280.000²⁵ հայեր: Ուրեմն եվրոպացի հեղինակների տվյալներով, Բեռլինի վեհաժողովի նախօրյակին արևմտահայ ազգաբնակչության թիվը երկուս ու կես միլիոնից մինչև երեք միլիոն էր: Այդ կարծիքը հաստատում են նաև հայկական աղբյուրները:

Մկրտիչ-բեյ Դադյանը 1860-ական թթ. արևմտահայերի թիվը հաշվում է 3.400 հազար²⁶, Րաֆֆին և Գր. Արծրունին բազմիցս վկայել են, թե թուրքիայում երեք միլիոն հայեր էին ապրում²⁷: Նույն կարծիքը հաստատում է նաև «Մասիս» պարբերականը: Ակնհայտ է, որ ինչպես եվրոպացի, այնպես էլ վերոհիշյալ հայ հեղինակների կարծիքները հայերի թվաքանակի հարցում համընկնում են:

Բեռլինի վեհաժողովի նախօրին Ն. Վարժապետյան պատրիարքի գլխավորած մարդահամարը արևմտահայության թիվը 3 միլիոն գրանցեց: Այդ թվից 400.000-ն ապրում էին եվրոպական թուրքիայում, 600.000-ը՝ Փոքր Ասիայում ու Կիլիկիայում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքում (Սեբաստիայի ու Կեսարիայի վիլայեթներում) և 1.330.000-ը՝ Մեծ Հայքի թուրքահպատակ նահանգներում (էրզրումի, Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը և Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը)²⁸: Մեկ այլ վկայությամբ Վանի վիլայեթում ապրում էին 400.000, Սվազի վիլայեթում՝ 280.000,

²² Les revendications de l'Arménie, par Jean Broussali, „Revue française de l'étranger et des colonies“, t. 3, 1886, p. 517, см. также Е. К. Саркисян, *нշվ. աշխ.*, էջ 26:

²³ «Армянский кризис и владычество турок», стр. 255.

²⁴ էլ. Ռեկլյու, *Լադիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վաղարշապատ, 1893*, էջ 70:

²⁵ «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1901, 15-ր մայիսի, էջ 150—151:

²⁶ S. M. Мкртич-бей Дадиан, Армяне Османской империи, Тифлис, 1878, стр. 8.

²⁷ «Մշակ», 1872, № 30, 1874, № 1, 1875, № 24, № 35, 1876, № 24:

²⁸ S. M. Մ. Գ. Ներսիսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 35, տե՛ս նաև «Սրագիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանյան Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1873, էջ 30:

խարբերդի վիլայեթում՝ 270.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Դիարբեքիի վիլայեթում՝ 150.000, Էրզրումի վիլայեթում՝ 280.000, Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում՝ 380.000, Ասիական Թուրքիայի մնացած մասերում՝ 455.000, Եվրոպական Թուրքիայում՝ 195.000²⁹ հայեր:

Տոկոսային փոխհարաբերությունը ևս հայկական տարրը 1830—60-ական թվականներին կազմում էր Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության համեմատական մեծամասնությունը: Նկատենք, որ այս հանգամանքը փորձում են ժխտել ժամանակակից թուրք ուսանողները՝ պատմաբանները³⁰:

* * *

1830—50-ական թվականներին Թուրքիայում որոշ չափով վերափոխվում էին նաև հողատիրության ձևերը: Ռումելիայում, Անատոլիայի մեծ մասում, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանի սուլթանահպատակ մարզերում՝ էրզրումում, Սվազում, Կարսում սուլթանը գլխատեց, բանտարկեց կամ թողակ նշանակելով պաշտոններից հանեց թուրք էմիրներին, աղաներին, նույնիսկ պալատում մեծ պաշտոններ զբաղեցնող զինվորականներին և բռնազրավեց նրանց հողային կալվածքները՝ թիմարները, զեամեթները, խասերը: Արևմտյան Հայաստանի երբեմնի քրդահպատակ շրջանների հողատիրության մեջ որոշ փոփոխություններ կատարվեցին 1840-ական թթ. վերջերին միայն, այսինքն քրդական դերբեյությունների ոչնչացումից, բուրդ խոշոր ֆեոդալների իրավազրկումից հետո: Կայսրության հողերի մեծ մասը որպես պետական սեփականություն օգտագործման տրվեց նոր հողատերերին:

Սուլթանները փոփոխելով հողատիրության ձևերն ու հողատերերին, սակայն չէին վերացնում գյուղացիության շահագործման ֆեոդալական սիստեմը: Գյուղացիները շարունակում էին հողերը մշակել ալնպես, ինչպես նախորդ շրջանում: Հին բեկերին փոխարինելու եկան նորերը: Պետության ու կալվածատերերի եկամտի աղբյուրը մնաց ֆեոդալական ունեւորներ՝ իր տարատեսակներով: Փոփոխվեցին հարկերի անունները, պարհակների ձևերը, իսկ շահագործումն ու ճնշումը մնացին նույնը:

Արդու Մեշիդը 1858 թ. ապրիլի 21-ին ձևակերպեց հողային օրենք՝ Դուատը, որը «չփոխելով գյուղական ազգաբնակչության դրությունը, պաշտպանեց ֆեոդալական հողատիրությունը: Նրա նշանակությունը կայանում էր նրանում, որ օրինականացնում էր պատմական տարբեր պայմաններում առաջացած հողատիրության ձևերը»³¹, Դուատը իրավաբանորեն սահմանում էր հողատիրության հինգ հիմնական ձևեր՝ 1. պետական՝ միրիե, 2. մասնավոր՝ մյուլե, 3. հոգևոր՝ վակֆ, 4. մետրուքե՝ համայնական, 5. մեվաթ՝ մեռյալ-անօգտադործելի հողատարածություններ: Արևմտյան Հայաստանում հողատիրության այս բոլոր ձևերը կային, սակայն գերակշռում էին պետականը և վակֆայինը:

²⁹ «Արարատ», էջմիածին, 1914, № 9, էջ 811:

³⁰ Տե՛ս Türk inkilab tarihi, ikinci Türk tarih Kongresi, էջ 1062, 1074, տե՛ս նաև— Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 3:

³¹ Տե՛ս П. П. Муссеев, Аграрные отношения в современной Турции, М., 1960, стр. 19—21.

Արևմտյան Հայաստանի պետական և վալիֆային կալվածքները կալվածագրերով, ագարակ առ ագարակ ձևակերպվեցին թուրք, քուրդ, մասամբ էլ հայ հողատերերի վրա: Ֆեոդալների հիմնական դասը մնաց մահմեդական վերնախավը, որը գնման, բռնության կամ նախկին հողակտորների չհանձնման ճանապարհով պաշտպանեց իր հողատիրական իրավունքները: Դրան նպաստեց նաև այն, որ 1867 թ. սուլթանը նոր օրենք հրապարակեց՝ հողատերերին թույլատրելով հինգ տարվա ընթացքում պետությունից գնել օգտագործվող հողակտորները:

1867—1870 թթ. ընթացքում հողօգտագործողները վճարեցին պահանջվող գումարը, սակայն ոչ բոլորը ստացան թափու՝ կալվածագիր: 1873 թ. ստուգումների ժամանակ պարզվեց, որ գյուղացիության մեծ մասը կալվածագրեր չունի: Բ. Դուռը սրանց ստիպեց կրկին վճարել պահանջվող գումարը: Թուրք աղաները, քրդական աշիրաթապետները զավթեցին քուրդ, թուրք և հատկապես հայ գյուղացիների հողակտորները: Պետությունը արհեստականորեն ագարային վեճեր հրահրեց հայերի, քրդերի, թուրքերի միջև:

Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին երկրում շրջող հանձնախմբի հաղորդագրությունների համաձայն Չմշկածագի առաջնորդության մեջ «հողերը մեծավ մասամբ թրքաց կը պատկանի, վեցեն մեկը հայոց թափու են»³²: Բալուի և Չարսանչակի հողերը բռնագրավել էին 24 քուրդ ու թուրք աղաներ³³, Միայն Մեծկերտի ու Աղշուվայի հայ գյուղացիները թափուական իրավունքով հողեր ունեին: Խարբերդի «հողերուն 3/4 մասը թրքաց և 1/4 մասը հայոց ձեռքն է թափուլով»³⁴, Բաբերդի առաջնորդության հայերը ճշտ չափու հող ունին և ընդհանրապես թափու են, իսկ բաղդատմամբ թուրք գյուղականաց ոչինչ ունին գրեթե»³⁵:

Բեդեր-խանի տոհմը սուլթանի ֆերմանով Վասպուրականում պահպանել էր իր կալվածքների գերակշռող մասը: Նոր կալվածատեր էր դարձել Եգդանշիրը: Մոսուլի շրջանի վրանաբնակ 24 աշիրեթներ ամեն ամառ տակն ու վրա էին անում Վասպուրականի հայ գյուղացու տնտեսությունը, յուրացնում նրա ստացած արդյունքները: Քուրդ ցեղապետները կործանել էին Գավան, Մարմեդ, Խնձորգեն, Օրմենաս, Պնդունի, Կսկինձ գյուղերը: Ընդհանրապես Ղրիմի պատերազմից հետո նորից գլուխ է բարձրացնում քրդական վերնախավը, աքսորավայրերից Արևմտյան Հայաստան են վերադառնում նոր իրավունքներ նվաճած ցեղապետներ:

Արևմտյան Հայաստանում խոշոր հողատերեր էին մզկիթները, քուրդ շեյխերը, թուրք ուլեմները: Մուսուլման հոգևորականությունը լիովին պաշտպանեց ոչ միայն իր վալիֆները, այլև Մեքքայի և Մեդինայի ծախսերը հոգացող կալվածքները:

Արևմտյան Հայաստանում որոշ չափով ավելացավ նաև հայ հողատերերի թիվը: Մշո դաշտում ընդարձակ կալվածքներ ձեռք բերեցին Հաճի Ա-

32 ԳԱԹ, Բ. Ազատյանի արխիվ, III բաժին, փաստաթուղթ 52, էջ 4:

33 Վանահայրությունը երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ, հատ. Բ, էջ 15—16:

34 Նաբալեյան Պաղոս, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուա, Քարբերդու, Չարսանչակի, Ճապաղչուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 136:

35 ԳԱԹ, Բ. Ազատյանի արխիվ, III բաժին, փաստաթուղթ 38, էջ 7:

ղայանցը, Կոնճոյանները և այլն³⁶։ Սղերդի նահիեյի խիզան դավառի կալվածատեր Վարդան քահանան 100 արտավար հող ուներ, ս. խաչ վանքի վանահայր Սահակ վարդապետը պահպանում էր վանքապատկան 40 արտավար հողը և սեփականացնում ստացված եկամուտը։ Հայ խոշոր հողատերեր կային Կարինի, խարերդի, Բաղեշի, Սեբաստիայի վիլայեթներում։ Սոցիալական հարստահարման ասպարնդում սրանք քիչ էին զիջում թուրք ու քուրդ ֆեոդալներին։ Այնուամենայնիվ, երկրի տնտեսական հաշվեկշռում հայ աշխարհիկ հողատերերը չնչին տոկոս էին կազմում։

Բայազետի բերդը

XIX դարի երկրորդ կեսին հարուստ հողատերեր էին մնում Արևմտյան Հայաստանի վանքերը, եկեղեցական վերնախավը։ Մուշի ս. Կարապետի վանքը տարեկան ստանում էր 400 հազար ղուրուշի եկամուտ։ Ժամեր էին հարկավոր «երիվարով անցնելու ու կտրելու այն հողատարածությունները, հատանելի անտառները, վարելի հողերը և բուսաբեր մեծատարած լեռնադաշտերը»³⁷, որոնք վանքի սեփականությունն էին կամ նրա վրա թափու արած։ Մուշի առաջնորդական վիճակին ենթակա ս. Հովհաննու վանքը տարին 200 հազար ղուրուշի եկամուտ ուներ³⁸։ Նրա ագարակների թիվը անցնում էր 400-ից։ Վասպուրականի հոգևոր վիճակի Լիմ անապատի միաբանությունն սններ ընդարձակ հողեր, անտառներ, ջրաղացներ և խանութներ։

³⁶ Տե՛ս Գեղամ տ. Կարապետյան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մեջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 6։

³⁷ «Ուղեորություն ի Փոքր Ասիա», գրեցին Ալպեհ Տրվրլե և Գեուգ Փիսուն, Վիեննա, 1892, էջ 57։

³⁸ ԳԱԲ, Թ Ազատյանի արխիվ, III բաժին, վավ. 49, թ. 1—2։

1850—1860-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և ողջ Թուրքիայում կային 200-ից ավելի հայկական վանքեր, որոնցից շատերը զբաղվում էին նաև առևտրական գործարքներով և բավականաչափ եկամուտ ստանում:

1830-ական թթ. սկսած քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները, նրանց հողերն ու անասունները անխտիր հարկադրվում են, վերանում է վանական հողատիրության ապահարկ կացությունը: Դեռևս սուլթան Մահմուդ II-ը ստեղծեց մի հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրեր մուսուլման և քրիստոնյա հոգևորականության «վակֆերի» դրույթունը և հսկողություն սահմաներ նրանց եկամուտների վրա, ինչպես նաև կալվածքների առքն ու վաճառքը կատարել կառավարության ստեղծած վարչության միջոցով: Հետագայում հայ ամիրաների ու պատրիարքի ջանքերով սուլթանը վերանայեց իր հրամանագիրը:

Աբդուլ Մեջիդը 1853 թ. մայիսի 25-ին տված հրովարտակով հրահանգում էր, որ «...եկեղեցիներն ու վանքերը և անոնց սեպհական կալվածներն ու անշարժ ստացվածները զերծ մնան այսուհետև ամեն վնասների: Նմանապես բոլոր կրոնական հաստատությանց և եկեղեցականներու ապահարկությունը, և պատրիարքներուն և անոնց փոխանորդներուն արտոնություններն ու առանձնաշնորհությունները, որոնք հինեն ի վեր նշանակված են պեճաքներուն մեջ...»³⁹: Դրիմի պատերազմի նախօրյակն էր այս: Սուլթանը դրանով սիրաշահում էր այլահավատներին, ձգտում նրանց հեռու պահել Ռուսաստանի ազդեցությունից: Աբդուլ Ազիզը պետականացնում էր հայոց վանքերի ու եկեղեցիների կալվածքները, դրանք թողնելով նախկին տերերի օգտագործմանը՝ պայմանով, որ հարկ վճարեն պետությանը:

Վանի Սալանապատ վանքը մեկ տարում վճարում էր 1179 ուրլի կալվածական հարկ ու աղնամ: Վարազա վանքը տասանորդ էր տալիս 2811 դուրուշ 10 փարա, երկու տարվա կալվածահարկ՝ 1106 դուրուշ 30 փարա, ոչխարի հարկ՝ աղնամ 1581,3 դուրուշ: Աղթամարի վանքը և ողջ միաբանությունը պարտավոր էր նվիրատվությունից ստացած դրամից հարկ տալ, իսկ ոչխարների դիմաց, չնայած թալանվել էին քրդերի կողմից, երկու տարի շարունակ վճարում էր նախկին աղնամը:

Հարստություն դիզած վանքերը միշտ չէ, որ հանգիստ վայելում էին իրենց եկամուտները: Քուրդ ու թուրք ավազակախմբերն ամեն րոպե կարող էին հայտնվել, կողոպտել նրանց ունեցվածքը և աղքատության դատապարտել վանականներին: Այստեղ ևս ունենալը չէր կարևոր, այլ ունեցվածքի ապահովությունը: Դրա համար էլ փողը գանձ էր դառնում, վերածվում ոսկու, թաղվում գաղտնարաններում, հանվում շրջանառությունից:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում XIX դարի 30—60-ական թթ. ստվարացավ ամենատարբեր դավանանքի, տարբեր ազգությունների պատկանող խոշոր հողատեր-կալվածատերերի դասը: Խոշոր հողատերեր մնացին սուլթանը, Բ. Դոան պաշտոնյաները, թուրք աղաները, մահմեդական հոգևորականները, բուրդ ցեղապետերը, հայկական վանքերը, հայ սարաֆները, շորբաջիները, էֆենդիները,

³⁹ Տիգրան Սավալանյանց, Պատմություն Երուսաղեմի, հատ. 2, Երուսաղեմ, 1931, էջ 1218:

աղաները: Կալվածատերերը, սակայն, ազգաբնակչության վեցը տոկոսն էին կազմում, բայց և այնպես տիրում էին հողային հարստության մի զգալի մասին, իսկ գյուղացիությանը, որն իր ուներին էր կրում սոցիալ-քաղաքական ճնշումների աներևակայելի ծանրությունը, մնում էր հողերի շուրջ 30%-ը: Անվիճելի է, որ արևմտահայ ազգաբնակչության գերակշռող հատվածը հողագործությամբ զբաղվող, սոցիալական ու իրավական ծանր ճնշումների ենթակա աշխատավոր գյուղացիությունն էր:

Ագրարային ռեֆորմից հետո թուրքահայտակ նահանգների թիմարատեր ու զեամեթատեր, առավել ևս խասատեր կալվածատերերի հողերի վրա աշխատող գյուղացիների զգալի մասը փրկագին վճարեց և թափուական իրավունքով հողակտորներ զինեց: Ոչնչացված, տարագրված քուրդ ու թուրք բեկերի և աղաների հողերի մի մասը ևս տրվեց գյուղացիներին, պարտավորեցնելով հարկը վճարել Բ. Դռան:

Արևմտյան Հայաստանի սակավ հող ունեցող բոլոր գյուղացիները չէ, սակայն, որ հող ստացան կամ, մի կերպ դիմանալով պետության հարկային ծանր քաղաքականությանը, պաշտպանեցին իրենց հողատարածությունները: Դրամատեր, իշխանավոր ու զորավոր հարուստները շարունակեցին վաշխառության, բռնության, կողոպուտի միջոցով ունեզրկել գյուղացուն, նրան կախման մեջ դնել ու աշխատեցնել կալվածատիրական հողերի վրա: Գյուղացիության մի մասն էլ վարձակալությամբ հողը վերցնում էր քաղաքներում ապրող հողատերերից: Գյուղացիների մյուս խումբը կիսրարներն էին: Կիսրար հողամշակմամբ զբաղվող գյուղացիությունը աստիճանաբար վերածվեց մի ստվար դասի, որը կոչվում էր մարաբա: 1858 թ., հատկապես 1867—72 թթ. ռեֆորմներից հետո մարաբայությունը տարածվում է հատկապես քրդախառն հայկական գավառներում:

Մարաբաները հիմնականում հողազուրկ գյուղացիներն էին: Սրանք կախման մեջ էին քուրդ ու թուրք ֆեոդալներից, հայ հողատերերից, կալվածատեր վանքերից: Մարաբաները ևս բաժանվում էին մի քանի մասերի: Կային մարաբաներ, որոնք ունեին հողակտորներ, սակայն չունեին գյուղատնտեսական գործիքներ, բանող անասուններ: Մարաբաների մյուս խումբն ուներ հող, անասուններ, սերմացու, սակայն ֆեոդալը բռնությամբ նրանց հողերը դարձրել էր իր սեփականությունը և նախկին հողատերերին պարտադրում էր աշխատել իր համար⁴⁰: Խիստ ծանր էր վիճակն այն գյուղացիների, որոնք աշխատում էին ռազմատենչ, զորավոր ցեղապետների, քուրդ խաֆիրների, էմիրների համար: Այստեղ առկա էր չձևակերպված կիսաճորտությունը, որն ավելի քան տարածված էր Տարոնում, Վասպուրականում, դաշտային Սասունի մի շարք գյուղերում:

Գր. Վ. Աղվանյանցը, որը Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ 1870—72 թթ. շրջում էր Տարոնի ու Վասպուրականի գյուղերում, իր նամակներում նկարագրում էր հայ գյուղացու ողբերգական կացությունը: Նրա բազմաթիվ գրությունները վկայում են, որ Մշո, Շատախի, Խուֆի, Բոնաշենի, Սասունի դաշտային շրջանների քուրդ բեկերը, խաֆիրները հայ ու քուրդ

⁴⁰ Տե՛ս Ա. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 70—71:

գյուղացիներին ճորտական կացության մեջ էին դրել: Ռաս դաս նոցա բաժին եղած յուրաքանչյուրին իրրե հպատակ և սեփականություն համարված և ոչ տերության՝ տարեկան տուրքը կուտան խաֆիրներուն: Այն մարդակերպ վայրենի գազան խաֆիրներ՝ ինքնագլուխ և ապստամբ վիճակի մեջ լինելով՝ իրենց ճորտ հայերը՝ կանամբ և որդվոք շարժական և անշարժ կալվածներով իրարու ծախելու սովորություն ունին. և երբ իրարու դեմ կատաղին և թշնամանան, յուրաքանչյուրն իրենց ստրուկ հայերն բռնի առջևին ձգելով, իրարու սահման կասպատակեն, մանավանդ թե հայոց բնակած գեղերու վրա, կկողոպտեն, կբանդեն, կավրեն, կվիրավորեն, կսպանեն և կվերադառնան տեղերնին: Հաղթահարեալ թշնամին՝ մյուսին վրեժը լուծելու համար, զորածողով կլինի, կասպատակե թշնամուն հպատակ հայերու գյուղերը, արջային գայլույթով կկողոպտե, կբանդե, կավրե, կսպանեն և կդառնայ»⁴¹:

Խուժում և Բռնաշենում խաֆիրները հայ գյուղերն ամբողջ համայնքներով վաճառում էին իրար, իսկ գնողները հարկերը գանձում էին քառապատիկ ավելի, քան թուրքահպատակ շրջաններում: Ամբողջ Բռնաշենը պատկանում էր երեք քուրդ խաֆիրի: Սասունի գավառի Մահպապանք գյուղի խաֆիրներն էին Հայտար Մահմուդը, Իսկան Քահվարը, Շավեշը և Մեհմետը: Խաֆիրները փոխադարձաբար թալանում էին «իրար գյուղերը», իսկ երբ Մ. Խրիմյանը դրա համար բողոքեց Բ. Դռանը, ոչ մի պատասխան չստացավ: Նա հառկացավ, որ թուրք կառավարիչները ոչ միայն համաձայն էին նման ակտերի գոյությանը, այլև իրենք հրահրում էին քրդական վերնախավին, որպեսզի այս մեթոդով հնազանդեցնեն Սասունը, Շատախը, Մոկսը: Պատահական չէ, որ կիսաճորտական վիճակը հետագայում ուժեղացավ և տարածվեց հայկական մյուս նահանգներում:

Այսպիսով, խաֆիրապատկան գյուղացիները միայն ձևականորեն էին ազատ, իսկ իրականում կիսաճորտեր էին: Նրանք վճարում էին բազմաթիվ հարկեր, կատարում պարհակներ և առանց վճարի ու թույլտվության ոչ կարող էին ամուսնանալ և ոչ էլ թաղել իրենց հանգուցյալներին:

* * *

XIX դարի 40—60-ական թթ. Թուրքիայի տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն⁴² էր, որը ֆեոդալական մակարդակի վրա գտնվելով, ընդգրկում էր ազգաբնակչության շուրջ 85 տոկոսը: Կայսրության գյուղատնտեսությունն իր եկամտաբերությամբ, մանավանդ ժամանակի կապիտալիստական երկրների գյուղատնտեսության համեմատությամբ, գտնվում էր զարգացման ցածր աստիճանի վրա:

Այդուհանդերձ, XIX դարի 50—60-ական թթ. Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք մարզերում, նախորդ տասնամյակների համեմատությամբ, գյուղատնտեսությունը որոշ առաջընթաց էր կատարել: Կիլիկիայի ծովամերձ շրջաններում զարգացել էր բամբակագործությունը, Ադանան սկսել

41 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 219, վավ. 152, տե՛ս նաև «Մասիս», 1872, № 1239:

42 Sht. A. D. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 43—44.

էր իր արտահանած բամբակով սնել Ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը, Տրապիզոնը աճեցնում էր տարբեր տեսակների ծխախոտ, եվրոպացիների, մասամբ էլ տեղացի հայ վաճառականների միջոցով հումքը արտահանվում էր հարևան երկրները և երբեմն էլ Ռուսաստանի ու Անգլիայի շուկաները։ Արտահանվում էին նաև հացահատիկ, շոր մրգեր, անասուններ, բուրդ, կաթնամթերք։ Ապրանքների արտահանության աճը նպաստում էր գյուղատնտեսության մի շարք ճյուղերի առաջընթացին։

Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսությունը, սակայն, դեռևս մնում էր զարգացման ֆեոդալական մակարդակի վրա։ Գործիքների պարզունակության պատճառով ցածր էր գյուղատնտեսության արտադրողականությունը։ Արտադրողներն անկարող էին կատարելագործել արտադրամիջոցները, իսկ կառավարությունը բնավ չէր էլ մտահոգվում դրանով։ Ուրեմն, գյուղատնտեսության հետամնացության առաջին ու հիմնական պատճառը տիրապետող ֆեոդալական արտադրանքային էր։ Կ. Մարքսը նկատում էր, թե Ասիայում «բերքը այնպես է կախված լավ կամ վատ կառավարությունից, ինչպես Եվրոպայում՝ լավ կամ վատ եղանակից»⁴³։

Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության հետամնացության հիմնական պատճառներից էր նաև օտար կապիտալի զորեղ ու քայքայիչ ազդեցությունը։ XIX դարի 40-ական թթ. արտասահմանյան կապիտալը ծանր հարվածներ էր հասցնում հողագործին, քայքայում նրա տնտեսությունը, շուկայական մրցության մեջ պարտության մատնում տեղական հումքով սնվող ազգային փոքրածիվ ձեռնարկություններին։ Եվրոպացիները էժան գներով հացահատիկ էին գնում Թուրքիայից և թանկ գներով արդյունաբերական ապրանքներ վաճառում նրա ազգաբնակչությանը։

Ղրիմի պատերազմը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ կայսրությունից տնտեսության համար։ Եվրոպացիները մի ձեռքով առատ վաճառեցին տալիս սուլթանին, մյուս ձեռքով ազդեցության շրջանների բաժանում նրա կայսրությունը։ Ֆրանսիան հաստատվեց Սիրիայում, փորձեց տնտեսապես նվաճել Կիլիկիան, Անգլիան տիրացավ Միջագետքին, ջանալով իր ազդեցությունը հաստատել Անատոլիայում և միջերկրածովյան կղզիներում։ Անգլիան ու Ռուսաստանը մրցում էին Արևմտյան Հայաստանը ազդեցության գոտիների բաժանելու համար։ 1860-ական թթ. վերջերին Թուրքիան արդեն դարձել էր եվրոպական տերությունների կիսագաղութ։

Օտարերկրացիները դրանով չբավականացան։ Նրանք Թուրքիայում բացեցին բանկեր։ 1856 թ. հիմնված Օտոմանյան բանկը 1863 թ. պետական բանկի իրավունք ստացավ, արտոնություն ունենալով ոչ միայն փոխառություններ բաց թողնել, այլև դրամաթղթեր փոխանակել և ավել։ Օտոմանյան բանկը աստիճանաբար իրեն ենթարկեց կայսրության ֆինանսները։ Եվրոպացիները վերցնում են նոր կոնցեսիաներ, իսկ պետական պարտքը զնալով ավելի էր մեծանում։ Մեծ ծախսեր էին պահանջում բանակը, սուլթանի բազմանդամ հարեմը, մեծաքանակ պաշտոնյաները։

1850—60-ական թթ. Թուրքիան ապրեց ֆինանսական ճգնաժամ։ Կայսր-

⁴³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 9, стр. 133.

րության դրամական եկամուտների գլխավոր աղբյուրը մնում էին գյուղատնտեսությունը, մահմեդական բնակիչներից, առավել ևս քրիստոնյա հպատակ ազգերից գանձվող բազմաթիվ հարկերը: Որքան ավելի էր պետությունը ստրկանում եվրոպային, այնքան սաստիկ էր նա կողոպտում ժողովրդական զանգվածներին:

Գյուղացիությունից գանձվող հարկերը բազմատեսակ էին: Դժվար է ծագրիտ կերպով ցույց տալ, թե ամեն մի ծխին միջին հաշվով ինչքան հարկ էր հասնում կամ ինչ անուններ ունեին այդ հարկերը, քանի որ «միևնույն կազայի տարբեր գյուղերում, կամ նույնիսկ միևնույն... վիճակում նույն հարկը անվանվում էր այլ ձևով, գանձվում էր այլ կերպով, տարբեր շափերի, տարվա տարբեր ժամանակներում, այլ պայմանների առկայությամբ»⁴⁴: Համապատասխան նյութերի պակասը հնարավորություն չի տալիս ընդհանուր հայտարարի բերել հարկման գործում եղած կամայականություններն ու շարաշահումները: Այնուամենայնիվ կային հարկեր, որոնք պարտադիր էին բոլորի համար, դրանցից ամենահիմնականն ու ծանրը աշարն էր:

Աշար-տասանորդը գանձում էին ոչ միայն աղաներն ու բեյերը, այլև պետական հարկահավաքները, հարկերը կապալով վերցնող պաշտոնյաներն ու սարաֆի նշանակած մարդիկ: Հարկը ծանրանում էր, քանի որ վաշխառուն կամ սարաֆը նահանգի աշարը գնում էր պետությունից, իր հերթին վաճառում փոքրերին, սրանք էլ իրենց ստորադրյալներին էին հանձնարարում կատարել հարկահավաքումը: Ինչքան ավելանում էր վաշխառուների թիվը, այնքան շատանում էր հարկաշափը:

Պաշտոնական տվյալներով, պետությունը էրզրումի վիլայեթից 1864—1865 թթ. աշար է գանձել բերքի 15%-ը, իսկ հաջորդ հինգ տարիներին՝ 12,5%-ը: 1867 թ. վիլայեթը գանձարան է մուծել 152.900 թուրքական լիրայի աշարագումար, 1868 թ.՝ 184.470 լիրայի, 1870 թ.՝ 195.000 լիրայի⁴⁵: Բայց դա բոլորը չէր: Եթե տարվա հացը թանկ էր, հարկը գանձում էին բնամթերքով, իսկ եթե էժան էր՝ դրամով: Եթե սրան գումարենք հարկահավաքների ապօրինությունները, ապա աշարի քանակը կանցնի եկամտի 20%-ից:

Էմլաք-կալվածահարկը գանձվում էր տների, կալվածքների, մարգագետինների համար: Այն բաժանվում էր երկու մասի՝ հողային հարկի կամ արագի և շինությունների հարկի կամ էմլաքի: Կալվածահարկը գանձվում էր կալվածքի գնահատման յուրաքանչյուր 1000-ից 4%-ը և ստացված եկամտի յուրաքանչյուր հարյուրից 4%-ը⁴⁶: Քաղաքներում, եթե տունը հարկվում էր, վճարվում էր գնահատման 5 և ավելի տոկոսը, էրզրումի վիլայեթը 1866 թ. տվել է 73.700 թուրքական լիրայի էմլաք, 1867 թ.՝ 69.300, 1868 թ.՝ 70.950, 1869 թ.՝ 69.410 օսմ. լիրայի⁴⁷:

Աղնամ կամ դամճուռը գանձում էին ամեն մի ոչխարի կամ այծի համար երեք դահեկան: 1850-ական թթ. աղնամ էին գանձում մանր եղջերա-

44 ՌԱՔԱ, ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, 1872 թ., գ. 1083 (72), թ. 16:

45 Նույն տեղում, թթ. 17—19:

46 ԵՂՆԱՐԺԱԿ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1901, էջ 300:

47 ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գ. 1083, թ. 19: ՏԵՄ նաև Ա. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 108—109:

վոր անասունների տերերից, ամեն մի ոչխարի համար 1,5 ղուրուշ: 1868 թ. հարկը դարձավ 2 ղուրուշ, իսկ 1870—71 թթ.՝ 3 ղուրուշ⁴⁸:

Սակայն աղնամը ավելի էր ծանրանում գանձման ձևերի և գանձողների կամաճականությունների պատճառով: Եթե անասունները գարնանը հաշվառված էին և մի քանի օր հետո թալանված քուրդ ավազակապետների կողմից, միևնույն էր: անասնատերը պարտավոր էր հարկերը վճարել ամբողջությամբ: Չվճարելու դեպքում բռնագրավվում էր նրա շարժական ու անշարժ գույքը: Աղնամը ևս տրվում էր կապալով: Միայն 1872 թ. պետությունն ինքը կազմակերպելով աղնամի գանձումը, հավաքեց 2.010.000 դահեկանով ավելի, քան նախորդ տարին: Իսկ էրզրոմի վիլայեթի նույն տարվա աղնամը կազմեց 9.404.286 դահեկան⁴⁹:

Բեյրե անվանված հարկը հավաքվում էր զույգ եզների տերերից՝ մեկ բեռ ցորեն, մեկ բեռ գարի, իսկ շահնալը կամ եռլեկ հակկը վճարվում էր հարկահաններին՝ աշարի 1/16 մասի չափով: Ճանապարհների հարկը պարտադիր էր 20—60 տարեկան տղամարդկանց համար, ամեն մեկից 20 ղուրուշ գումար կամ փոխարենը պետք է կատարեին ֆիզիկական աշխատանք:

Էհթիսաբը վերցվում էր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձիերի, ջրիների վաճառքի, նույնիսկ փոխանակման դեպքում, նրանց գնի մեկ քառասուներորդի չափով⁵⁰:

Թուրքահայատակ այլազգիները մահմեդականներին հավասար հարկեր վճարելուց դատ, տալիս էին մի շարք այլ հարկեր, որոնք իրենց ծանրությամբ պակաս չէին վերոհիշյալից, իսկ իրավական տեսակետից ցուցադրում էին հայերի «ոռայա» լինելու հանգամանքը: Դրանցից առաջինն ու ամենածանրը խարաջն էր՝ վերանվանված բեդելի ասկերիե (զինվորական հարկ):

1840 թ. հրամանագրով գլխահարկի գանձումը կատարվում էր ոչ թե դատ-դատ՝ անհատներից, այլ ընդհանուր գումարը գրվում էր համայնքների վրա և պահանջվում համայնապետներից: Հնուց եկող գլխահարկը հարատևեց մինչև 1855 թ., այնուհետև փոխարինվեց զինվորական հարկի՝ ըստ էության մեալով նույնը, սակայն ստանալով նոր հիմնավորում, այլազգի ժողովուրդներին կեղեքելու նոր երանգներ: Պատճառաբանությամբ հետևյալն էր. զինվորական օրենքով Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող ամեն մի համայնքի համար նախատեսվում էր արական սեռին պատկանող յուրաքանչյուր 180 մարդուց մեկ զինվոր: Քանի որ ոչ-մուսուլման հպատակները զրկված էին բանակում ծառայելու իրավունքից, ապա նրանք պետք է վճարեին 5000 ղուրուշ հարկագումար⁵¹:

Արդու-Ազիզը հարկատու համայնքի անդամների թիվը իջեցրեց 135-ի, իսկ հարկը բարձրացրեց 6000 ղուրուշի: Ըստ որում, այժմ հարկը գանձում էին արական սեռի բոլոր քրիստոնյաներից՝ ներառյալ հաշմանդամները, անաշխատունակները:

⁴⁸ ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գ. 1083, թթ. 20—21:

⁴⁹ նույն տեղում, թ. 22:

⁵⁰ նույն տեղում, թ. 23:

⁵¹ Sté M. A. Ubicini, Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1876, էջ 128:

1860-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում բեղելի ասկերիհն արդեն դանձվում էր 21—32 ղուրուշի չափով, սակայն այն անխախտ օրենք չէր, անփոփոխ բոլորի համար: Մի քանի գավառներում բեղելի ասկերիհն վերցրվում էր նորածնից մինչև դառամյալ հասակի արական սեռի հայերից, որոշ տեղերում 15 կամ 18 տարեկան հասակից սկսած⁵², 1871 թ. վանում զինվորական հարկ էր դանձվում աղքատներից ու հարուստներից, սկսած 15, վերջացրած 60 տարեկանով՝ ամեն մեկից 21 ղուրուշ 20 փարա: 1872 թ. վանի իդարեն մեջլիսը որոշեց արական սեռի քրիստոնյաներին հաշվել հարյուրենքով, ամեն մի խմբից 25-ին ազատել, իսկ մնացած 75-ից գանձել՝ յուրաքանչյուրից 21,5-ի փոխարեն 27 ղուրուշ 30 փարա: Կարին քաղաքի հայերը տալիս էին յուրաքանչյուրը 21 ղուրուշ. հարկի մեկ տարվա գումարը կազմում էր 84000 ղուրուշ⁵³, էրզրումի վիլայեթը 1865 թ. պետական դանձարան մուտք է արել 25.960, 1866 թ.՝ 25.960, 1867 թ.՝ 24.860, 1869 թ.՝ 30.960 ղուրուշ զինվորական հարկ: Սեբաստիայի վիլայեթի մեկ տարվա ընդհանուր հարկագումարը ավելի մեծ չափերի էր հասնում⁵⁴:

Հարկերի և առանձնապես զինվորական հարկի ծանրության պատճառով նվազում էր հայ ազգաբնակչությունը, կրճատվում էր բնական աճը, տեղի էին ունենում կրոնափոխության դեպքեր, մի երևույթ, որը վերջին սուլթանների վարած ազգային քաղաքականության բնորոշ կողմերից մեկն էր:

Դավառահայ ոռայան, պետական հարկերից բացի, տուրքեր էր տալիս քրդական վերնախավին, խաֆիրներին, թուռաններին. սրանք պարբերաբար արշավանքներ էին կազմակերպում, կողոպտում հայերին, հաճախ չենթարկվելով ոչ միայն կուսակալ վալիներին, այլև սուլթանական կառավարությանը:

Վրանաբնակ քուրդ ցեղապետերը հայերին հարկադրաբար դարձնում էին իրենց հարկատուներ: Մեկ համփա հողամաս ունեցողը վճարում էր 12½ ղուրուշ հարկ, կիսահամփան՝ դրա երկու երրորդը, իսկ պճնը՝ մեկ երրորդը⁵⁵: Դրանից բացի, հայերը պարտավոր էին քուրդ բեկերին փեշքեշ տալ, զավակ ծնվելու դեպքում թանկարժեք նվերներ տանել, կոռ ու բեգար կատարել:

Երբ վրանաբնակ քրդերը ձմեռելու նպատակով գյուղերն էին իջնում, ֆիլասները պարտավոր էին հոգալ խաֆիրների ուտեստի, անասուններին կերով ապահովելու գործը: Երբեմն խաֆիրը ֆիլասի հացն ուտելու համար դիշքիրասի՝ ատամի վարձ էր ստանում: Հպատակները հարսանեկան հանդեսի թույլտվություն ստանալու համար պարտավոր էին 50—150 ղուրուշի գումար տալ⁵⁶:

Նիկոմիդիայի (Իզմիտի) գավառի կալվածատիրական հողերի վրա աշխատող գյուղացին, եթե թողներ բեկի հողը և անցներ մեկ ուրիշի կալվածքը կամ գաղթի ընդհանրապես, համայնքի մյուս անդամները պարտավոր էին նրա

52 ՌԱՔԱ, Գլխավոր, արխիվ, V—Ա2, գ. 1086, թ. 27:

53 Նույն տեղում, թ. 28:

54 Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գյուղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 42:

55 «Մասիս», 1872, 18 մայիսի, № 1239:

56 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 202, վավ. 549:

տեղ 5 ոսկի վճարել: Համայնքի անդամները 50 օրվա պարտադիր, անվճար կոռային աշխատանք պիտի կատարեն կալվածատիրոջ համար: Զի ունեցողները «տիրոջ» ընտանիքը փոխադրում էին ամառանոցներ, իսկ չունեցողները պարտավոր էին շալակել նրա երեխաներին և տանել ամառանոցներ կամ ուր կարգադրվեր⁵⁷:

Սասունի որոշ գյուղերում, Բռնաշենում, Խութում, Շատախում խաֆիրապատկան գյուղացիները, քրդական դերբեթյությունների վերացումից հետո էլ, հովանավոր խաֆիրին տալիս էին բնամթերային ռենտա:

Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական հետամնացության, ժողովրդի սոցիալական անտանելի կացության պատճառներից էին տիրակալները՝ զինված ջոկատներ ունեցող թուրք ֆեոդալների, առավել ևս վրանաբնակ, միշտ տեղից տեղ շարժվող, իրենց հետևից մոխրակույտներ, ավերածություն, ողբ ու աղաղակ թողնող քուրդ ցեղապետների ասպատակությունները, ավարառությունը, անպաշտպան ռայայի ունեցվածքի կողոպուտը: Եթե 1850-ական թթ. գավառներում որոշ չափով զսպվեցին հարստահարությունները, ապա 1860-ականներին դրանք ավելի սաստկացան և հայ աշխատավորի կյանքը, ունեցվածքը կրկին զրկեցին անապահովության վտանգի տակ:

Հայ աշխատավորը սոցիալապես ճնշվում էր նաև ազգակից վերնախավի սարաֆ ամիրանների, շորբաջիների, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, տեղական առաջնորդների, վանքերի ու եկեղեցիների վանականների ու եկեղեցականների կողմից: Թուրք փաշային սարաֆ դառնալով, ամիրաններից ամեն մեկը անխնայորեն կողոպտում էր աշխատավորությանը: Դրամի տենչով մոլեգնած նա աշխատում էր, առանց ազգի ու դավանանքի խտրության, գյուղացուց կորզել այնքան, որքան հնարավոր էր: Արևմտյան Հայաստանում նշած վաշխառուների զգալի մասը հայեր էին: Նրանք դրամը փոխ էին տալիս բարձր տոկոսներով, գյուղացուն գցում իրենց ոստայնի մեջ և կեղեքում նրան:

XIX դարի կեսերին ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով վանքերը ևս ուժեղացնում են գյուղացիության սոցիալական շահագործումը: Զբաղականալով վանքապատկան հողերից ստացված եկամուտներով, նրանք ծանրացնում էին հարկերը, ավելի անխնա կողոպտում հայ գյուղացուն: Գյուղացիները վանքին տալիս էին պտղի, աշխատում վանքապատկան հողերում, ուտելիք և վառելիք մատակարարում վանականներին: Իսկ եկեղեցուն, ծխատեր քահանային կամ վարդապետին վճարում էին «... քառասնից, ժամոց, աջնամբույր, խաշնամբույր, գավազանպտուղ»⁵⁸ և այլն: Գոյություն ունեւր նաև «վանական կողոպուտ» անունով տուրք, այն է՝ մեռնողի հագուստը տրվում էր քահանային, իսկ եթե հարուստ լիներ՝ մի հատ էլ խոշոր եղջերավոր անասուն՝ որպես «մեղաց գին»⁵⁹:

1861 թ. սահմանվեց հարկահավաքման նոր ձև: Արևմտահայ հարկա-

57 Տե՛ս Միլեաս Գասապյան, Հայերը Նիկոմիդիո գավառին մեջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 82—83:

58 «Արժի վասպուրական», 1862—1863, № 3, էջ 89:

59 Հայկ Ղազարյան, Մ. Մամուրյան, Երևան, 1961, էջ 79—80:

տունները բաժանվեցին չորս խմբի. 1. 20—30 ղուրուշ հարկ վճարողներ, 2. 50—60 ղուրուշ, 3. 100—120 ղուրուշ, 4. 120 և բարձր վճարողներ՝ «...ըստ չափու կարողության և ազգասիրության»⁶⁰: Պատրիարքարանը հարկ էր վերցնում նաև քահանաներից, իսկ սրանք էլ՝ «հովվալեներից»: Վանում մանկան մկրտության համար գանձում էին 2—5 ղուրուշ, պսակի համար՝ 10—20 ղուրուշ, թաղման համար՝ 5—20 ղուրուշ, տնօրհների համար՝ 30—40 փարա, գերեզմանօրհների համար՝ 20—40 փարա, քառասունքի համար՝ 40—60 փարա⁶¹:

* * *

Սոցիալական հարստահարություններից ավելի անտանելի էին ազգային այն ճնշումները ու հալածանքները, որոնք բաժին էին ընկնում կայսրության քրիստոնյա հպատակներին:

«Թանգիմաթի» խոստումները չէին կարող իրականացվել ֆեոդալական բռնապետական տերության մեջ և վերացնել կրոնական ու ազգային խրտրականությունը Թուրքիայում, իրավական տեսակետից հավասարության նըշան դնել քրիստոնյա ու մահմեդական ժողովուրդների միջև: Ծրագրված բարեփոխությունները ձևական էին, իսկ կառավարության կողմից հրահրվող ազգամիջյան խտրականությունն ու ընդհարումները սուլթանական կառավարության վարած քաղաքականության հիմնականպատակն էր:

1850—60-ական թթ. հրապարակված փաստերը կասկած չեն թողնում, որ «Թանգիմաթը» մնացել էր թղթի վրա: Գազանությունների, ոճրագործությունների անթիվ դեպքերը մերթ հիշեցնում էին սուլթանական մոռյլ միջնադարը, մերթ էլ անօրինակ դառնալով, գրեթե նմանը չէին գտնում մարդկության պատմության մեջ:

Հայերի նկատմամբ կատարած իրենց վայրագությունների մեջ, մասնավորապես Ղրիմի պատերազմից հետո, քուրդ վերնախավերը կրկին արտոնության իրավունք էին վայելում: «Խնչ է պատահում դժբախտ հայերի հետ,— գրում էր նշանավոր արևելագետ Ա. Կրիմսկին,— այդ ամենքին էլ հայտնի է. նույնպես հայտնի է բոլորին, որ գազանությունների մեղսագործներն ոչ միայն չեն արժանանում պատժի, այլ, ընդհակառակը, կառավարությունից պարգևներ են ստանում: Մինչև անգամ Ասորիքում, այն երկրում, որը տաճկական ուրիշ գավառներից քրիստոնյաների համար ավելի ապահով է համարվում, մահմեդականը սպանելով քրիստոնյային՝ անպատիժ է մնում. սկզբում մի որևէ հյուպատոսի պահանջով նա բանտ կնստի, իսկ երեք օրից հետո տաճիկ կառավարության շնորհիվ ազատ կհամարվի (մանավանդ, եթե կաշառք էլ ստանան), և բոլորին ծանոթ մարդասպանը հպարտ կերպով անցուդարձ կանի, օրինակ այնպիսի բազմամարդ փողոցով, ինչպես Բեյրութի բլուրժն է»⁶²:

⁶⁰ «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովո», Կ. Պոլիս, 1861, էջ 31:

⁶¹ «Մուրեճ», 1904, № 12, էջ 46:

⁶² Ա. Կրիմսկի, Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, Վաղարշապատ, 1906, Թարգմանեց Բաբգեն վարդապետը, էջ 105—106:

Ուրա գեներալ Լիխուտինը, ծանոթանալով հայերի իրավազուրկ վիճակին, գրում է. «Նրանք իրավունք չունեն ղեկավարելու... Նա տեսա մի քանի հայեր կտրված ականջներով ու քթերով, մի բան, որ արված էր ոչ թե դատարանով, այլ կամայականորեն և բռնությամբ, այս կամ այն ազդեցիկ ու հարուստ գյուղապետի կամ տեղական դատարանի անդամի կողմից: Նրանք [հայերը] մշտապես գտնվում էին տագնապի մեջ, ունեին ահաբեկված տեսք...»⁶³:

Թուրք և քուրդ վերնախավերը քրիստոնյա հպատակների հետ վարվում էին ինչպես ցանկանում էին, անարգում էին նրանց, վիրավորում, կողոպտում և անպատիժ հեռանում: Այդ մասին Վասպուրականի սոցիալ-քաղաքական կյանքին քաջատեղյակ Գ. Սրվանձտյանցը գրում է. «Թուրքաց մոլեռանդություն և անհերոգությունն այնչափ է, որ կրնան հայ մը ձիին վար առնել, շուկայի և փողոցներում մեջ անտեղի պատճառով մը, կամ ի՞նչ պետք է պատճառ, մի՞թե հայ լինելը բավական պատճառ չէ», կթաշեն, կզանակոծեն. եթե թուրք մը բան զնած է հայի մը իրավունք չունի հայն ստակ պահանջելու, եթե վճարե թուրքն՝ շնորհ մ'ե, եթե ոչ յուր իրավունքն է»⁶⁴: Թուրքական թաղամասերով հայերն ազատ, համարձակ անցնել չէին կարող: Եկեղեցի, շուկա զնալիս կամ ընդհանրապես փողոցով երթեկելիս հայ կանայք ու աղջիկները ստիպված էին մինչև աչքերը փաթաթվել շալերի մեջ, որպեսզի չնրկատվեր նրանց գեղեցկությունը:

Սուլթանական կառավարությունը 1850—60-ական թթ. սկսեց ուժեղացնել ազգային ճնշման ու հալածանքների իր քաղաքականությունը և ընդհանուր գրոհի անցավ արևմտահայության դեմ⁶⁵: Դրա պատճառն այն էր, որ նախ շուկինիստական նոր ծրագրերով հրապարակ իջավ թուրք բուրժուազիան, որի հիմնական ձգտումներն էին երկարաձգել Օսմանյան կայսրության գոյությունը, ազգային-ազատագրական շարժումներն արյան մեջ խեղդելով, հավերժացնել իր տերության ամբողջականությունը և ընդարձակել նրա սահմանները: Թուրք բուրժուազիայի ռազմատենչ ծրագրերը իրականացնելու նպատակով 1868 թ. ստեղծվեց «Իթթիհատը», որի հիմնադիրները հանդիսանում էին «մոլի թուրքերը, մոլի նացիոնալիստները»⁶⁶: «Իթթիհատը» որդեգրվեց «Թուրքիան թուրքերի համար» քաղաքականությունը:

1860-ական թթ. կառավարությունը սկսեց ավելի շատ զբաղվել հպատակ ալազգիների խնդրով: Քրիստոնյաներին պատեհառիթ ձուլելու նախկին պրակտիկական վերածվեց պետական քաղաքականություն: 1869 թ. Ֆուադ փաշան թուրք նորաստեղծ բուրժուազիային ու կառավարությանը պատգամեց. «Ներքին գործերում մեջ մեր բոլոր ջանքը միմիայն մեկ նպատակի մը ձգտելու է, որ է զանազան ցեղերու ի մի ձուլումը: ... Ասկե հետո այդ մեծ կայսրությունը ո՛չ հույներուն, ոչ ալ Սլավներուն կրնա վերաբերիլ, ո՛չ մի կրոնքի և ոչ ալ մեկ ցեղի: ... Գարատաղ մը, Սերպ իշխանապետություն մը, Հայաստանի թա-

63 М. Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 гг., СПб., 1863, стр. 168.

64 Գ. Սրվանձալանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամփորդ, մասն Ա, էջ 162—163:

65 Տե՛ս Մ. Գ. Նիսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 76—80:

66 «История XIX века», под ред. Лависа и Рамбо, т. VI, М., 1938, стр. 121.

գավառությունը մը, իրենց և աշխարհի ամենապիտեր օգուտ մը շընծայելն զատ, առավել կամ նվազ ցնորական երազներ են...»⁶⁷:

Մահից քիչ առաջ կազմված Ֆուադի այս կտակը դարձավ թուրքական կառավարության վարած «նոր» քաղաքականության հիմնաքարը, մանավանդ, երբ Բ. Դուռը տեսավ, թե Բուլղարիան, Չերնոգորիան, Սերբիան ինչպիսի համառ պայքար մղեցին իրենց ազատագրման համար: Ուժեղացավ հայերի ձուլման քաղաքականությունը: Մահմեդականացումը կատարվում էր և՛ բռնությամբ՝ ուղղակիորեն, և՛ հարկային ծանր քաղաքականության միջոցով՝ անուղղակիորեն:

«Նազադի և Բարձր Հայք թրքացած, մորթված, գաղթած և աքսորված՝ կը հեծն այսօր,—գրում էր Սրվանձտյանցը,—Քեղքիթ գավառն այսօր ունի... 98 ղերեզմանոց ավերակ, այդ ընդարձակ գավառին մեջ միայն 15 տուն հայ մնացեր է»⁶⁸: Տիրապետող մոտակայքում բնակություն էին հաստատել սասունցիների մի քանի հարյուր ընտանիք, որոնք մահմեդականություն էին ընդունել⁶⁹: Նրանք շարունակում էին խոսել հայերեն, հարգել հայ վանականներին, հաճախել հայոց վանքեր, իսկ մահմեդականությունն ընդունելը առերես էր, հարկադրված:

Հայերի մահմեդականացումն ավելի ուժեղ էր արտահայտվում քրդաշատ Վասպուրականում: Վանի վիլայեթում հազարների հասնող քրդացած ու թուրքացած հայեր, 44 ավերակ վանքեր, 800-ից ավելի «... շեն և անշեն եկեղեցիք կան, որոնք քրդեր ավերել, մզկիթ, գոմ և ախոռ շինել են»⁷⁰: Կ. Պոլիս առաքված բողոքագրերից մեկում արձանագրված է. «Նսլաթ մեջ հայ կին մը սաստիկ ծեծելով թևն ու գլուխը շարդեցին զոռով տաճիկցենքի ու համար»⁷¹:

Տարոնի հայ բնակչությունը 1868 թ. դիմելով Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին և պատրիարքին գրում էր. «...զմեզ անխնա կնեղեն, կշարշարեն, և կհարստահարեն... մեր Մշո գավառին մեջ քանի, քանի եկեղեցիներ կողոպտեցին ու բազմաթիվ գանձեր տարին... այս տարի բազմաթիվ գանձեր հափշտակեցին ու տարին, թե՛ Մշո մեջ և թե՛ ի գյուղորեսն ամեն գիշեր զխանութս և զտուններնս կպատռեն և զունեցածնս կտանին... Մենք չենք համարձակիր որևիցե այլազգիներեն զմեր իրավացի պահանջն պահանջել ու ուզել, կամ կանարգեն և կամ կուրանան. թե հայ վկաներ բերենք՝ չեն ընդունիր...»⁷²: Հարանման բովանդակության բողոքագրեր էին պատրիարքարան առաքվում Քղիի, Չարսանջակի, Մուշի, Դիարբեքիի և այլ վիլայեթներից ու գավառներից: Փաստերի առատությունը հիմնավորապես ապացուցում է, որ 1860-ականների երկրորդ կեսը արևմտահայության ուժացման մի ժամանակաշրջան էր՝ հովանավորված ու խրախուսված սուլթանական կառավարության կողմից:

67 Ա. Ալպայաջյան, Պատմություն հայ Կեսարիո, հատ. Բ, Գահիրե, 1937, էջ 1430:

68 ԳԱԲ, Բ. Ազատյանի արխիվ, III բաժին, վավ. 42:

69 Նույն տեղում, վավ. 50, էջ 5—6:

70 ԳԱԲ, Բ. Ազատյանի արխիվ, III բաժին, վավ. 57:

71 Երիվան հայոց պատմության, գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 493:

72 Նույն տեղում, էջ 143—144:

Բ. Դուռը, թուրք նորելուկ բուրժուական գործիչները, չբավարարվելով հայ ժողովրդի հարստահարման, իրավազրկման և մահմեդականացման քաղաքականությամբ, սկսեցին գրոհը նախ պետական ապարատը հայերից մաքրելու, ապա հայկական պատմական հուշարձանները ոչնչացնելու համար⁷³։ «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականը 1863 թ. գրում էր. «Գրեթե 80 տարի է ի վեր Օսմանյան պետության վառողաշինությունը հայոց հանձնելված էր, ընդ վերատեսչությունամ Տատյան... գերդաստանին։ Այժմ Բ. Դուռը արժան համարեր է վառողարանի վերատեսչությունը նույն գերդաստանին առնուլ և հայ աշխատավորաց քով թուրք զինվորներ դնել, և նույն աշխատավորներն ստիպել, որ անոնց հետ գործեն և վառողաշինության արհեստն ուսուցանեն անոնց, որպեսզի հետո հայերը բոլորովին արտաքսվառողարանեն»⁷⁴։ Հատկանշական է նաև, որ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Իգնատևը 1869 թ. հաղորդում է իր կառավարությանը, թե Բ. Դուռը գաղտնի հրահանգ է տվել տեղական իշխանություններին, որպեսզի սրանք ոչնչացնեն հայկական պատմական հուշարձանները, այնպես անեն, որ այդ կոթողները չհիշեցնեն Հայաստանի պնցյալը և ազգային անկախության գաղափար չզարթնեցնեն հայ ժողովրդի մեջ⁷⁵։

Հայերի նկատմամբ սուլթանական կառավարության վարած ազգային ճնշումներն ուժեղացնելու պատճառներից էր և այն, որ 1840-ական թվականներին զսպելով քրդական դերբեյներին, վերացնելով ապստամբ, կենտրոնախույս ուժերը, Բ. Դուռը 60-ական թթ. կտրուկ միջոցների էր դիմում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի լեռնային գոտիներում անցյալից մընացած հայերի կիսանկախությունը վերացնելու համար։ Դարամիջին սուլթանական պալատականներն ամեն միջոց խորհում էին հպատակեցնելու Սասունն ու Զեյթունը։ Այս նպատակին հասնելու համար թուրքական կառավարությունը լեռնային Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում բնակեցրեց Հյուսիսային Կովկասից գաղթեցրած չերքեզ բնակչությանը, սըրեց նրանց և հայերի, հայերի ու քրդերի փոխհարաբերությունները, պարարտ հող նախապատրաստեց իր ապագա արշավանքների համար։

3. ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը, երկրագործությունից ու անասնապահությունից բացի, զբաղվում էր արհեստագործությամբ և առևտրով։ Արհեստով էր պարապում նաև արևմտահայ գյուղական ազգաբնակչության մի մասը, սակայն արդյունագործության և առևտրի հիմնական կենտրոնները մնում էին քաղաքները։

XIX դարի երկրորդ երեսնամյակին Թուրքիայում կային չորս տասնյակից ավելի հայկական ու հայաբնակ քաղաքներ։ Այդ քաղաքներում ապրում էին բուն քաղաքացիներ, գյուղերից գաղթած արհեստավորներ, առևտրական-

73 Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 78—79։

74 «Համբավաբեր Ռուսիո», Մոսկվա, 1863, № 48, էջ 3։

75 «Биржевые ведомости», 1869, № 109.